

Research Paper

Passive subaltern: representation of subalterns in Tangsir and Sang-e Sabur Written by Sadeq Chubak

Mohammad Yazdaninasab ^{1*}, Samaneh Rahimi ²

1. Assistant Professor of Sociology, Department of Sociology, Faculty of Letters and Human Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

2. Master Student in Cultural Studies, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Received: July 1, 2023

Accepted: September 22, 2023

Available online: March 20, 2024

Keywords: Subaltern, Iranian novel, representation, Sadeq Chubak, Tangsir, Sang-e Sabur.

Abstract

The aim of this paper is to explain how subalterns are represented in Tangsir and Sang-e Sabur, two novels by Sadeq Chubak, a renowned Iranian novelist. By critically reviewing some famous subaltern studies approaches, we have developed a new concept of subalternity: marginalized-enclosed subalterns. Subalternity, based on the themes of the mentioned novels, is depicted in the following ways: amoral life in a filthy and dirty situation; severe social deviances consisting of murder, depravity and child abuse; superstitious and religious beliefs that relieve pain. Subalterns are also represented in the novels as victims of individual non-subalterns, with women appearing as double victims. Therefore, this representation produces passive subalterns. Moreover, without considering diversity, subalterns have been represented as a homogenous group with more or less similar characteristics. Subalternity has not been represented as an outcome of macro social structures, but rather as an outcome of their behavior and beliefs. Due to the said context, subaltern resistance has become rare, and inevitably, heroes have emerged. The subaltern has been introduced with certain inherent characteristics by emphasizing behavior, characteristics, and environmental stereotypes, in addition to the absence of structural factors. As a result of subalternity culture, subalternity has been reproduced. Subalternity culture has also produced passive, guilty, and ignorant subalterns.

Yazdaninasab, M & Rahimi, S. (2024). Passive subaltern: representation of subalterns in Tangsir and Sang-e Sabur Written by Sadeq Chubak. *Sociology of Culture and Art*, 6 (1): 1-16.

Corresponding author: Mohammad Yazdaninasab

Address: Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Tell: 09120356348.

Email: m.yazdani.n@gmail.com, m_yazdani@sbu.ac.ir.

Extended Abstract

1- Introduction

The subaltern and its representation are fundamental issues in recent studies, and opposing schools encounter subalternity in different ways. Homi Bhabha's and Spivak's theories are clearly the mainstream approach to postcolonial studies in South Asia. Spivak's essay, 'Can the Subaltern Speak?' has guided a lot of researchers, but it has also been criticized by others. As one example, Thomas (2018) offers a serious critique of Spivak's idea. Thomas believes we should distinguish between 'Expression' and 'Representation' which Spivak ignores. Based on this distinction, Thomas says, the subaltern can speak but it is important how he/she is represented by others who are not subalterns. Taking this argument into account, this paper's primary question is: how are subalterns represented? The main form of representation, on the other hand, is the spatial representation of novels when we look back to history. The works of Sadeq Chubak are known for their discussion of subalterns. Thus, we selected two famous novels written by Chubak: Tangsir and Sang-e Sabur. Tangsir is a narration of a subaltern man, named Zarmamad, who is oppressed by some influential men and cannot get his money back. He must therefore take the gun and shoot them. Throughout Sang-e Sabur, the main concern is the everyday life of subalterns in Shiraz, a city located in the center of Iran. Chubak gives a dark picture of subalternity in this book. Both novels were written in the first half of the 1360s, a period during which subalternity in Iran deepened. Every study of subalternity, based on recent approaches, should answer two questions: First, are they represented as a unity entity with fixed, inherent, homogenous features or as a diverse and plural group? The second question is whether inequality and subalternity, in representations of subalterns, are explained by the inherent characteristics of subalterns, such as fatalism, irresponsibility, illiteracy, irrationality, laziness, and so on, or by social structures and processes that produce subalterns. Attempts were made to answer these questions.

2- Methods

The term subaltern has different definitions, as stated in the introduction. Therefore, it is important to determine the appropriate concept of subaltern before reading the text. In this paper, we discussed two main approaches to subalternity. The first approach, based on the studies of South Asia, defines subalternity in terms of marginality and exclusion. Subalterns, in this approach, do not have formal jobs, hence, not only are they not citizens but they are also defined against citizens. The second approach, which emerged from rereading and reinterpreting Gramsci's Prison Notes, believes that

there is no distinction between citizen and subaltern in the modern era. Thus, 'excluded and marginalized' is replaced by 'enclosed' and every citizen can be a subaltern in some situations. Though the latter approach extends beyond the first, it is too extensive to be of any use. Additionally, it ignores an important and analytical concept: marginality. Thus, we combined some aspects of both to create a new concept of subalterns: marginalized-enclosed subalterns. We can use this concept to refer to a citizen who is in a marginal situation. Using this concept, we read the two novels and extracted the main themes through thematic analysis.

3- Results

As shown by the thematic analysis of the novels mentioned, subalterns are represented by six main themes: superstitious beliefs, violence, behavioral deviations, amoral living in filthy and dirty environments, religious beliefs reliving pain, women as doubled victims, and passive subalterns. As a matter of fact, the subaltern is described by these characteristics. Additionally, subalterns are represented as victims of individual non-subalterns rather than victims of social structure or systematic inequality. Therefore, this representation leads to passive subalterns who are unable to resist and accept all aspects of inequality, resulting in the creation of the hero as a result. By emphasizing Zarmamad's heroic actions, Chubak indirectly implies that subalterns can resist if they so desire. Therefore, this representation produces passive subalterns. Moreover, without considering diversity, subalterns have been portrayed as a homogenous group with more or less similar characteristics. Subalternity has not been represented as an outcome of macro social structures, but rather as an outcome of their behavior and beliefs. The subaltern has been introduced with certain inherent characteristics by emphasizing behavior, characteristics, and environmental stereotypes, in addition to the absence of structural factors. As a result of subalternity culture, subalternity has been reproduced. Subalternity culture has also produced passive, guilty, and ignorant subalterns.

4- Conclusion

Based on the two main questions of this paper, we can say that subalterns are represented by stereotypes that present them as a whole without significant differences. This is as if there were no differences between various groups of subalterns. More importantly, subalternity is represented as a product of subaltern culture rather than social structure. This study shows that criticisms of subaltern representation are valid. It is therefore essential

Passive subaltern: representation of subalterns in Tangsir and Sang-e Sabur Written by Sadeq Chubak

that the study of subalterns be conducted with a serious and critical approach.

5- Funding

As far as funding is concerned, there is none.

6- Authors' contributions

The authors of the article are Mohammad Yazdaninasab, an assistant professor of sociology at

Shahid Beheshti University, and Samaneh Rahimi, a master's student in cultural studies at Allameh Tabataba'i University.

7- Conflict of interests

Authors declared no conflict of interest.

فرو دست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک

محمد یزدانی‌نسب^{۱*}، سمانه رحیمی^۲

۱. استادیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران
 ۲. دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات فرهنگی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

<https://doi.org/10.22034/scart.2023.62848>

چکیده

در این مقاله قصد داریم تا چگونگی بازنمایی فرودستان در دو رمان تنگسیر و سنگ صبور، نوشته صادق چوبک را بررسی کنیم. به این منظور، با نقد برخی از سنت‌های مطالعاتی فرودستان، از مفهوم درحاشیه-محصوربودگی برای تعریف فرودستی بهره برده‌ایم. وضعیت فرودستی بر اساس مضامین استخراج شده از این دو اثر با ویژگی‌های زیر بازنمایی شدند: شیوه زیست به شدت غیراخلاقی در محیطی چرک و آلوده آغشته به انواع انحرافات اجتماعی شدید از جمله قتل، فحشاء و کودک‌آزاری، همراه با اعتقاد به خرافه‌هایی که زندگی را پیش می‌راند و اعتقادات مذهبی که دردها را تسکین می‌دهد. همچنین شاهد قربانی شدن فرودست به دست غیرفرو دست منفرد و فرودستی مضاعف زنان هستیم. این تصویر از وضعیت فرودستی در نهایت منجر به خلق فرودست منفعل گردیده است. علاوه بر آن، فرودستان فارغ از تفاوت‌ها و تنوعات درونی، همگی با ویژگی‌های کم و بیش یکسان و یکپارچه بازنمایی شده‌اند و وضعیت فرودستی نه محصول عوامل ساختاری و کلان بلکه مخلوق شیوه رفتار، باورها، اعتقادات و در یک عبارت فرهنگ فرودستی است؛ در نتیجه، مقاومت فرودستان امری کمیاب شده و به ناچار قهرمان‌سازی شده است. بنابراین، با برجسته‌سازی کلیشه‌های رفتاری، شخصیتی و محیطی، و غیبت عوامل ساختاری، فرودست به مثابه موجودیتی با ویژگی‌هایی ذاتی معرفی شده و وضعیت فرودستی به دلیل فرهنگ فرودستی بازتولید و در نهایت فرودست مقصر، منفعل و نادان خلق شده است.

تاریخ دریافت: ۱۰ تیر ۱۴۰۲
 تاریخ پذیرش: ۳۱ شهریور ۱۴۰۲
 انتشار آنلاین: ۱ فروردین ۱۴۰۳

واژه‌های کلیدی: فرودستان، رمان ایرانی، بازنمایی، صادق چوبک، تنگسیر، سنگ صبور

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

استناد: یزدانی‌نسب، محمد و رحیمی، سمانه (۱۴۰۳). فرودست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک. فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶ (۱): ۱-۱۶.

* نویسنده مسئول: محمد یزدانی‌نسب

نشانی: گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

تلفن: ۰۹۱۲۰۳۵۶۳۳۴۸

پست الکترونیکی: m.yazdani.n@gmail.com, m_yazdani@sbu.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

وقتی اسپيوک اثر بسیار تأثیرگذار «آیا فرودست می‌تواند سخن بگوید؟» را منتشر کرد و بر ناتوانی فرودستان از سخن گفتن درباره دردها و رنج‌هایشان گفت (اسپیواک، ۱۹۸۸)، این کلیشه ایجاد شد که فرودستان حتی قادر به بیان دردهایشان نیستند. نظریات اسپيوک در حوزه مطالعات پسااستعماری بود و حوزه جغرافیایی جنوب شرق آسیا به‌ویژه هند را در برمی‌گرفت. این مطالعات که برگرفته از بخش‌هایی از «یادداشت‌های زندان» گرامشی بود، بعدها مورد انتقاد جدی از سوی محققان حوزه فرودستی قرار گرفت. برای مثال توماس^۱ با کنایه به اسپيوک می‌نویسد: از نظر اسپيوک فرودست کسی است که نمی‌تواند سخن بگوید، پس اگر فرودستی توانست سخن بگوید باید بگوییم خوب خدا را شکر، او فرودست نیست (۱۲: ۲۰۱۸)؛ یعنی فرودست از نظر اسپيوک وقتی شروع به سخن گفتن کرد دیگر فرودست نخواهد بود. مگیو نیز در نقد اسپيوک مقاله «آیا فرودست شنیده می‌شود؟» را منتشر کرد و در پاسخ به اسپيوک نوشت مسئله فرودستان، ناتوانی در سخن گفتن نیست بلکه مسئله اصلی، شنیده نشدن صدای فرودستان است.

توماس (۲۰۱۸) در نقد مطالعات هومی بابا و اسپيوک معتقد است آن‌ها فقط بر اساس بخش‌هایی از «یادداشت‌های زندان» این ایده‌ها را مطرح کرده‌اند. او با بازخوانی «یادداشت‌های زندان» ایده‌های بنیادینی در حوزه فرودستان مطرح می‌کند. یکی از مهم‌ترین این ایده‌ها تفکیک بین «بیانگری»^۲ و «بازنمایی»^۳ است. توماس به پیروی از این دوگانه معتقد است برخلاف آنچه اسپيوک باور دارد، فرودست می‌تواند سخن بگوید، از دردها و رنج‌هایش بگوید اما آنچه دیگری غیر فرودست می‌بیند و می‌فهمد از سخنان و حرف‌های فرودست نیست بلکه از نحوه بازنمایی است که به انحاء مختلف از طریق رمان، سینما، رسانه‌های خبری و غیره ارائه می‌شود. اینجاست که شاید بحث بازنمایی مهم‌تر از سخن گفتن خود فرودستان باشد زیرا می‌توان گفت بازنمایی است که فرودست و شیوه زندگی او را به غیر فرودست معرفی می‌کند و به آن معنایی می‌دهد که لزوماً با زندگی فرودست منطبق نیست. اگر به ایده مگیو بازگردیم می‌توانیم بپرسیم وقتی کسی بخواند صدای فرودست را بشنود، چه چیزی را خواهد شنید؟ صدای فرودست یا بازنمایی از فرودست را؟ پاسخ تا حد زیادی روشن است؛ عمدتاً این بازنمایی از فرودست است که شنیده می‌شود و این نوع شنیدن غالباً از طریق داستان، سینما، شبکه‌های اجتماعی و انواع رسانه خواهد بود. اینجاست که بازنمایی از فرودستان اهمیت می‌یابد زیرا تصویری از فرودست ارائه می‌کند که معادل شیوه زیست او در نظر گرفته می‌شود.

مسئله این پژوهش نیز معطوف به همین نگاه است: فرودستان چگونه بازنمایی می‌شوند؟ باتوجه‌به اینکه «رمان گونه‌ای ادبی است که بیش از هر گونه ادبی دیگر تحت‌تأثیر شرایط و اوضاع جامعه قرار دارد» (گلیاری و دیگران، ۱۴۰۰: ۲)، شاید اغراق نباشد بگوییم بهترین فرم برای بازنمایی گروه‌های مختلف اجتماعی، به‌ویژه فرودستان، رمان باشد. در این مقاله قصد داریم با بررسی دو رمان تنگسیر (۱۳۴۲) و سنگ صبور (۱۳۴۵)، نوشته صادق چوبک به نحوه بازنمایی فرودستان بپردازیم. آثار چوبک به‌عنوان یکی از مهم‌ترین چهره‌های داستان‌نویسی، بارها توسط منتقدان بزرگ مورد تحلیل قرار گرفته و نویسندگان شایسته‌ای او را تقدیر کرده‌اند. آن‌ها در کنار بزرگانی مانند جمال‌زاده و هدایت، چوبک را از پیشروان داستان‌نویسی مدرن در ایران می‌دانند. او همواره در آثار خود تمرکز و توجه ویژه‌ای به قشر فرودست داشته و تلاش کرده تا داستان‌های خود را پیرامون مشکلات آن‌ها بنویسد. میرعبدینی معتقد است «نگاه بی‌طرفانه و بی‌ترحم چوبک به فساد و زشتی، برای خوانندگان ایرانی که از نگرش احساساتی و مواظ اخلاقی نویسندگان مختلف خسته شده بودند، از عوامل مهم شهرت اوست» (میرعبدینی، ۱۳۶۹: ۱۵۹). به‌دلیل خلق شخصیت‌های فرودست در رمان‌های صادق چوبک، کار این نویسنده برای بازنمایی فرودستان انتخاب گردید.

رمان تنگسیر روایتی برگرفته از واقعیت است و اسامی آن نیز بر همین اساس انتخاب شده‌اند. حتی در سایر آثار ادبی از جمله «شیرمحمد» نوشته رسول پرویزی نیز شاهد اشاره به شخصیت زارمحمد هستیم. تنگسیر به ۱۸ زبان دنیا ترجمه و یک فیلم سینمایی نیز در ایران از آن ساخته شده است. رمان تنگسیر در جنوب ایران و در مورد مردی به نام زارمحمد است. او کارگری جنوبی است که میان مردم به جوانمردی و درستکاری شهرت دارد و چیزی از ویژگی‌های مردانگی که در آن زمان معیار

^۱ Thomas, Peter

^۲ expression

^۳ representation

یزدانی‌نسب، محمد و رحیمی، سمانه (۱۴۰۲). فرودست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک. فصلنامه جامعه‌

شناسی فرهنگ و هنر، ۶(۱): ۱-۱۶.

ارزش‌گذاری بودند کم ندارد. او صادقانه کار می‌کند تا بتواند برای خانواده‌اش آنچه لازم است را تهیه کند و از کمک کردن به دیگران روی گردان نیست. داستان زمان حضور انگلیسی‌ها در جنوب شکل می‌گیرد. زارمحمد با وجود آنکه خود در کنار علی دلواری با انگلیسی‌ها جنگیده اما مدتی را نیز برای یک انگلیسی کار می‌کند و پول خوبی به دست می‌آورد. او که از درآمد خود راضی بوده تصمیم می‌گیرد با یکی از اهالی شهرشان شریک شود تا بتواند پول خود را بیشتر کند اما در نهایت سرش را کلاه می‌گذارند. او هرچه تلاش می‌کند تا با گفتگو و از روش‌های قانونی پول خود را برگرداند، فایده‌ای ندارد و این رفت‌وآمدهای زیاد برای زنده کردن پولش باعث می‌شود تا مردم شهر داستان او را بشنوند. در نتیجه احساس می‌کند که آبرویش خدشه‌دار شده است. زنجیره توهین و تحقیر زارمحمد ادامه پیدا می‌کند تا اینکه روزی تصمیم می‌گیرد شخصاً حقش را پس بگیرد. او با یک تفنگ به سراغ ۴ نفری که حق او را خورده‌اند (آقا علی کچل، شیخ ابوتراب، کریم حاج حمزه و محمد گنده رجب) می‌رود و یک‌به‌یک آن‌ها را می‌کشد. بعد از قتل آن‌ها درحالی‌که مامورهای دولت به دنبالش هستند، مردم به‌نوعی از او حمایت می‌کنند و حتی بعضی از مامورهای محلی نیز بر خلاف وظیفه شغلی خود، از دستگیری او خودداری می‌کنند. در نهایت نیز زارمحمد موفق می‌شود انتقام خود را بگیرد و همراه خانواده‌اش فرار کند.

مسئله‌محوری سنگ صبور فرودستان شهر شیراز است. سنگ صبور ماجرای ساکنین خانه‌ای قدیمی در یکی از محله‌های فقیرنشین شیراز است. در این خانه یک معلم کتاب‌خوان، احمد آقا، زندگی می‌کند که شخصیت اصلی داستان است. احمد آقا دل به گوهر، زن روسپی که به سیغه مردان در می‌آید، داده است. گوهر یک پسر به اسم کاکل‌زری دارد که پدرش او را طرد کرده و پسر خود نمی‌داند. زمانی که کاکل‌زری خردسال بوده، شوهر گوهر، حاج اسماعیل، به اینکه آیا او واقعاً پسرش است یا نه شک می‌کند و گوهر، کاکل‌زری و سلطان جهان که آن زمان در خانه‌شان کار می‌کرد را بیرون می‌کند. سلطان جهان هم بعد سال‌ها به یک پیرزن از کارافتاده تبدیل شده که صبح تا شب در طویله افتاده و منتظر گوهر است تا به دادش برسد. از طرفی بلقیس نقطه مقابل گوهر است. او یک زن آبله‌چهره متأهل اما باکره است که از احمد خوشش می‌آید. در این میان، یک روز گوهر گم می‌شود و هیچ‌کس نمی‌تواند اثری از او پیدا کند. بعد از گم شدن گوهر، احمد با بلقیس هم‌بستر می‌شود. سلطان جهان می‌میرد و مسئولیت کاکل‌زری بی‌مادر نیز بر دوش احمد آقا می‌افتد. بعد از مدتی به تدریج روسپیان شهر گم می‌شوند. در نهایت مشخص می‌شود سیفالقلم که یک فرد مسلمان هندی‌الاصل است این زنان را فریب می‌داده، به خانه خود می‌برده و آن‌ها را به قتل می‌رسانده است. او این کار را برای پاک کردن فساد از جامعه و از بین بردن فقر و فحشا انجام می‌داد.

سراسر تنگسیر و سنگ صبور توصیف شیوه زیست فرودستان است. این دو اثر در یک دوره، یعنی نیمه اول دهه ۱۳۴۰ به چاپ می‌رسند. دهه‌ای که آغاز تحولات اقتصادی و اجتماعی به‌واسطه اصلاحات ارضی و در نتیجه مهاجرت گسترده از روستا به شهر و رشد پدیده حاشیه‌نشینی و تعمیق فرودستی است. هر چند در این سال‌ها هنوز پیامدهای اصلاحات ارضی آشکار نشده بود اما پیش از آن و به تعبیر گرامشی، با ساخت دولت مدرن، فرودستان مدرن خلق شده بودند که نمونه بارز آن را می‌توان در تنگسیر و سنگ صبور مشاهده کرد.

طبیعی است که به لحاظ معرفت‌شناختی نمی‌توان بازنمایی فرودستان در آثار ادبی را با آنچه واقعاً فرودستان هستند مقایسه کرد و دوری و نزدیکی این بازنمایی را به واقعیت زندگی فرودستان نشان داد اما می‌توان با توصیف عمیق، نگاهی انتقادی به نحوه بازنمایی داشت و کلیشه‌ها و برجسته‌سازی‌ها را استخراج کرد. دو پرسش برجسته که هر مطالعه فرودستی در حوزه بازنمایی باید به آن‌ها پاسخ دهد و این مقاله نیز حول آن می‌چرخد عبارت‌اند از:

(۱) آیا فرودستان به‌مثابه یک کلیت یکپارچه با ویژگی‌های ثابت، ذاتی و همگون بازنمایی می‌شوند یا گروهی متنوع، متکثر و چندگانه در نظر گرفته می‌شوند؟

(۲) در بازنمایی فرودستان و شیوه زندگی آن‌ها، مسئله نابرابری و وضعیت فرودستی به ویژگی‌های ذاتی اطلاق شده به فرودستان مانند تقدیرگرایی، بی‌مسئولیتی، بی‌سوادی، تنبلی و مشابه آن نسبت داده می‌شود یا مسائل ساختاری و فرایندهایی که فرودست را خلق کرده‌اند برجسته می‌گردد؟

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱: پیشینه تجربی

مقالات و پژوهش‌های متعددی پیرامون آثار صادق چوبک منتشر شده که می‌تواند راهگشای محققین علاقه‌مند به این نویسنده و فضای آثار او باشد. از جمله این آثار می‌توان به مقاله «نقد آثار صادق چوبک بر اساس نظریه ساختارشناسی ژاک دریدا باتکیه بر تنگسیر و سنگ صبور» نوشته داوود اسپرهم و پریسا نصیری (۱۴۰۰) اشاره کرد که با استفاده از نظریه ساختارشناسی دریدا معنای متن را بازسازی و بازبایی می‌کند تا تناقض‌های آن بر اساس این نظریه آزموده شود. این مقاله در مورد رمان تنگسیر دو سؤال مهم را مطرح می‌کند که آیا تقابل دوگانه واژگون گشته است؟ و آیا زارمحمد به‌عنوان نماینده قشر مظلوم و ستمدیده بر زورگویان پیشی گرفته است؟ و به این پاسخ می‌رسد که زارمحمد با برهم‌زدن تقابل بین ظالم و مظلوم و گرفتن حق خویش این دوگانه و تقابل را بر هم می‌زند. در مورد رمان سنگ صبور نیز اشاره می‌شود که چوبک در عین اعتراض به وضعیت افراد و فرودستی آن‌ها، گویی این وضعیت را امری جبری و محتوم می‌پندارد.

فاطمه کاسی، یحیی طالبیان و رحیمه سیاهی‌پور (۱۳۹۳) در مقاله «تحلیل آثار صادق چوبک بر اساس جامعه‌شناسی ساخت‌گرا» مسئله ایدئولوژی اجتماعی، سیاسی و مذهبی را مورد بررسی قرار می‌دهند. نویسندگان معتقد هستند در بعد سیاسی، خفقان و استبداد حکومتی باعث یأس و ناامیدی روشنفکران شد و در نتیجه افرادی مانند چوبک به دنبال بازتاب مصادیق سیاسی در آثار خود بودند. در بعد مذهبی، چوبک باورهای منفی عامیانه و خرافی را وارد پیرنگ داستان‌هایش می‌کند و نویسندگان مقاله معتقد هستند آنچه در داستان‌های چوبک از ایدئولوژی مذهبی بازتاب می‌شود، نه محتوای دینی بلکه ظاهر مسائل دینی است مانند سنگ صبور. در بعد اجتماعی نیز فقر اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی را زیربنای بدبختی‌های جامعه می‌دانند و به فاصله طبقاتی و معضل مردسالاری اشاره می‌شود.

باتوجه به اینکه مقاله حاضر در مورد بازنمایی فرودستان می‌باشد لازم است به مقاله «کالبدشکافی واکنش فرودستان به سلطه در قصه‌های عامیانه» نوشته مهدی میرکیایی نیز اشاره داشت. این مقاله با پژوهش در قصه‌های عامیانه به دنبال آن است تا کنش سیاسی فرودستان را آشکار کند. میرکیایی از نظریه روایت‌های نهانی جیمز سی. اسکات در این مقاله استفاده کرده تا بتواند سطوح متفاوت واکنش فرودستان از جمله تأیید قدرت و مشروعیت ارباب، نفی نهان روایت رسمی نخبگان و تهدید سلطه از طریق گفتگو را بررسی کند. میرکیایی در این مقاله بیان می‌کند که «واکنش توده‌ها به قدرت، در دوره‌هایی که به‌ظاهر تسلط گروه‌های حاکم را پذیرفته‌اند، آمیزه‌ای چندوجهی از تملق، تهدید، سرزنش، دادخواهی، نیرنگ و اقدام‌های پنهانی برای ناکام گذاشتن غصب و همچنین نفی ابعاد گوناگون روایت و تصویر برساخته زمامداران از جامعه است که در قصه‌های عامیانه بازتاب یافته است» (میرکیایی، ۱۳۹۹: ۳۰۴).

همچنین در مورد بخش فرودستان می‌توان به مقاله «اسپیواک و مطالعات فرودستان فراسوی فوکو: بررسی انتقادی کتاب آیا فرودست می‌تواند سخن بگوید» نوشته رضا نجف‌زاده (۱۴۰۱) نیز اشاره داشت. در این مقاله نقدهایی بر رویکرد اسپیواک وارد می‌شود از جمله این که ناتوان خواندن فرودستان از سخن گفتن باعث می‌شود تا راه تغییر و رهایی آن‌ها بسته شود و فرودستی که نمی‌تواند سخن بگوید را در جایگاه مصرف‌کنندگی و منفعل بودن قرار می‌دهد.

۲-۲: ملاحظات نظری

قبل از پرداختن به بازنمایی فرودستان در هر فرمی، بایستی منظور از «فرو دست» روشن شود. همان‌طور که در مقدمه نیز تا حدودی اشاره شد، فرودست همچنان مفهومی پرمناقشه است و وفاق نظری حول آن وجود ندارد. در مجموع، در خطر ساده‌گویی و خلاصه‌گویی^۱ می‌توان دو نوع رویکرد عمده نسبت به فرودستان را از یکدیگر متمایز کرد.

رویکرد نخست یا جریان اصلی مطالعات فرودستی، به مطالعات هومی بابا، اسپیواک و پیروان آن‌ها در جنوب شرق آسیا برمی‌گردد (گوها و اسپیواک، ۱۹۸۸). در این رویکرد، فرودست معادل «طردشدگی» و «درحاشیه‌بودگی» تعریف می‌گردد. به این معنا که

۶ مناقشه‌های نظری حول مفهوم فرودست بسیار زیاد است و در اینجا فقط کلیتی از آن ارائه می‌شود تا خواننده منظور نویسندگان از فرودست را بداند. یزدانی‌نسب، محمد و رحیمی، سمانه (۱۴۰۳). فرودست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک. فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶(۱): ۱-۱۶.

ما با دوگانه شهروند-فرو دست مواجه هستیم؛ شهروند مشمول خدمات اجتماعی است، در جامعه مشارکت دارد، به رسمیت شناخته می‌شود و به تبع آن تکالیفی نیز خواهد داشت و در مقابل فرودست است که از دایره شمولیت خارج می‌شود، در حاشیه قرار دارد و از سوی اقتدار و جامعه طرد شده است. بنابراین، در این نوع تلقی ما می‌توانیم یک گروه فرودست را بر اساس در حاشیه‌بودگی و طردشدگی شناسایی کنیم. هر آنکه غیرشهروند است، فرودست خواهد بود. در این نحله، بازنمایی فرودست به چه صورت خواهد بود؟ اگر به مهم‌ترین نظریه‌پرداز این نحله، یعنی اسپیواک رجوع کنیم، به مشکلی اساسی برمی‌خوریم. زیرا تعریف اسپیواک از فرودست به‌مثابه گروهی که در حاشیه قرار دارد و طرد شده است، همه جوانب از جمله طرد از بازنمایی را نیز شامل می‌شود. به این معنا که اول، فرودست امکان سخن گفتن ندارد و دوم فرودست از بازنمایی نیز طرد شده است (تامس، ۲۰۱۸). در این صورت آیا می‌توان از بازنمایی فرودستان سخن گفت؟ به نظر پاسخ منفی خواهد بود و اتفاقاً یکی از مهم‌ترین انتقادات وارد بر این نحله به همین موضوع برمی‌گردد. بدین معنا که در وهله اول، فرودست می‌تواند سخن بگوید (یزدانی‌نسب و خادم نبی، ۲۰۲۳؛ ماجیو، ۲۰۰۷) و در وهله دوم مسئله طرد از بازنمایی نیست بلکه، نحوه بازنمایی فرودست است که باید به آن توجه شود (تامس، ۲۰۱۸). برای مثال این دو رمان، فرودست و شیوه زیست او را بازنمایی می‌کنند و برای ما مهم است که این شیوه زیست چگونه از طریق یک غیرفرو دست (صادق چوبک که خود جزئی از طبقه متوسط است) بازنمایی می‌شود.

رویکرد دوم را می‌توان محصول همین انتقادات و بازخوانی یادداشت‌های زندان گرامشی دانست. در رویکرد دوم، مهم‌ترین مسئله خلق فرودست درون دولت مدرن است. به‌نوعی فرودست، جزء ذات دولت مدرن است و همواره در حال خلق شدن است. بنابراین، در حاشیه بودن و طرد شدن کنار گذاشته می‌شود و فرودست به مرکز بازمی‌گردد. در یادداشت‌های زندان، فرودست به‌عنوان مشمول (دربرگرفته شده)، فعال و ادغام شده در نظم اجتماعی تعریف می‌شود که درون روابط سلطه قرار دارد؛ روابط سلطه‌ای که گرامشی آن را با دولت یکپارچه بورژوازی تعریف می‌کند. گرامشی، این شمولیت را با مفهوم محصورکنندگی^۱ توضیح می‌دهد (همان: ۳). به این معنا که فرودست درون دولت مدرن محصور شده و در حاشیه قرار ندارد. برخلاف ایده اسپیواک و گوها، فرودست درون نظم موجود و توسط روابط فرودستی-فرادستی که مشخصه مدرنیته سیاسی است، خلق شده است. بنابراین، در این نحله، به‌جای صحبت از طردشدگی، به لحاظ تحلیلی از «ساخت» یا «خلق» گروه‌های اجتماعی فرودست سخن گفته می‌شود. نزد گرامشی، هیچ مورد حاشیه‌ای یا استثنایی وجود ندارد و فرودست در درون و همواره وجود دارد. این درک از فرودست در مقابل مفهوم شهروند قرار نمی‌گیرد و از دوگانه شهروند-فرو دست فراتر رفته و فرودست را به‌عنوان چهره‌ای تصویر می‌کند که ناشی از تناقض‌های شهروندی مدرن است (همان: ۴).

طبق این نگاه، هر شهروندی در دولت مدرن می‌تواند جایگاه فرودست را داشته باشد. علاوه بر این، گرامشی به‌جای در نظر گرفتن فرودستان به‌مثابه توده‌ای بی‌شکل از ستم‌دیدگانی که هیچ تفاوتی با یکدیگر ندارند (موضوعی که در بازنمایی فرودست در دو رمان نیز به آن خواهیم پرداخت)، بر درجات مختلف فرودستی تأکید می‌کند. به عبارت دیگر، مفهوم گرامشی از فرودستی محدود به درک طبقاتی به معنای اقتصادی نیست بلکه شامل گستره وسیعی از روابط شامل جنسیت، قومیت و دین می‌شود (همان: ۱۳). برای مثال، در رمان سنگ صبور خواهیم دید احمد که معلمی کتاب‌خوان می‌باشد، شهروندی است که به لحاظ اقتصادی فرودست و به لحاظ فرهنگی غیرفرو دست. در صورتی که اگر تلقی اسپیواک از فرودست را می‌پذیرفتیم، در توضیح موردی مانند احمد به تناقض برمی‌خوریم و نمی‌توانستیم او را فرودست تلقی کنیم؛ زیرا شهروندی است که درون اقتصاد رسمی ادغام شده ولی به لحاظ معیشتی وضعیت نامساعدی دارد.

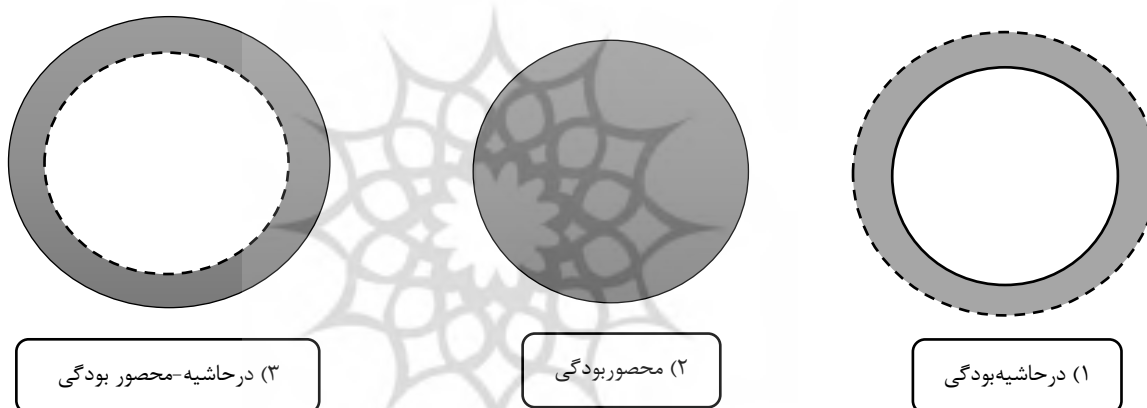
هر چند انتقادات توماس به جریان اصلی مطالعات فرودستی، پس از بازخوانی «یادداشت‌های زندان» نکات ارزشمندی را مطرح می‌کند و صورت‌بندی جدید و مهمی را ارائه می‌کند اما انتقاد جدی که بر آن وارد است کلی بودن آن است؛ به‌گونه‌ای که با این نوع نگاه می‌توان هر شهروند را در یک بعدی و به میزانی، فرودست تلقی کرد. به‌ویژه وقتی توماس شهروندی و فرودستی را دو روی یک سکه می‌داند (همان: ۳). گستردگی این مفهوم، قدرت تحلیل را از آن می‌گیرد و امکان تمایز بین فرودست و غیرفرو دست

۱ enclosing

یزدانی‌نسب، محمد و رحیمی، سمانه (۱۴۰۲). فرودست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک. فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶(۱): ۱-۱۶.

را از بین می‌برد. از طرفی، به نظر می‌رسد مفهوم طرد و در حاشیه بودن برای تعریف فرودستی، مفهومی نیست که به راحتی بتوان از آن چشم پوشید. ما در اینجا، دو رویکرد مذکور را تلفیق کرده‌ایم. همان‌طور که گفتیم، مفهوم در حاشیه‌بودگی می‌تواند معیار مهمی در تعیین فرودست باشد. اما این در حاشیه‌بودگی با طرد و محرومیت اسپيواک و مطالعات فرودستی جنوب شرق آسیا متفاوت است. در اینجا، برخلاف رویکرد اسپيواک، در حاشیه‌بودگی بیرون از دایره دولت مدرن نخواهد بود و اتفاقاً درون آن قرار می‌گیرد. در واقع، به تبعیت از گرامشی، فرودست درون دولت مدرن «محصور شده» است اما آن‌گونه که توماس به تبعیت از گرامشی می‌گوید در مرکز نیز قرار ندارد. این گروه در حاشیه، اما در درون قرار دارد. شاید بتوان ترکیب «درحاشیه-محصور بودگی» را برای آن به کار برد تا هر دو ویژگی در حاشیه بودن و درون دولت مدرن قرار داشتن را شامل شود. در این صورت، در هر حوزه (اقتصاد، سیاست، فرهنگ و...)، با تعریف مرکز می‌توان این در حاشیه-محصور بودگی را تعیین کرد. البته این مفهوم با دیگر ایده‌های گرامشی هم‌خوان است و آن ویژگی‌ها را در خود دارد؛ ویژگی‌هایی شامل: این گروه توده‌های ستم‌دیده یکپارچه‌ای نیستند بلکه متنوع هستند و میزان فرودستی نیز متفاوت خواهد بود. در واقع، میزان درحاشیه-محصوربودگی آن‌ها میزان فرودستی آن‌ها را نیز نشان می‌دهد. برای مثال، اقلیت قومی الف می‌تواند در حاشیه-محصور باشد و میزان آن بیشتر از اقلیت قومی ب باشد. یا یک «شهروند روستایی» می‌تواند به لحاظ اجتماعی فرودست تلقی شود. برای فهم این سه نگاه به فرودست، تصویر شماتیک زیر می‌تواند راهگشا باشد:

قسمت خاکستری در سه شکل فوق جایگاه فرودستان را نشان می‌دهد. دایره با خط کامل، نشان‌دهنده دولت ملی است و خط چین نسبت جایگاه فرودست با دولت ملی را نشان می‌دهد. همان‌طور که در شکل ۱ می‌بینیم (تلقی جریان اصلی مطالعات فرودستی از جمله اسپيواک)، فرودست خارج از دایره دولت، یا دایره شهروندی قرار گرفته و کاملاً طرد شده است. در شکل ۲ (تفسیر توماس از گرامشی)، سراسر دولت مدرن می‌تواند جایگاه فرودستان باشد؛ هیچ فرد، گروه یا طبقه‌ای از دولت ملی طرد نشده است و در نهایت، شکل ۳، نشان می‌دهد فرودست درون دولت ملی (دایره با خط کامل) اما در حاشیه قرار دارد. نحوه بازنمایی در سنت اول (درحاشیه‌بودگی) را توضیح دادیم و به معضلات بازنمایی در صورت پذیرش آن رویکرد اشاره کردیم. اما در مورد دو حالت بعدی، یعنی محصوربودگی و درحاشیه-محصوربودگی، با این مشکل مواجه نیستیم و بازنمایی و همچنین ارزیابی بازنمایی از فرودستان ممکن می‌شود. در اینجا بازنمایی یعنی تولید معنا از طریق زبان (هال، ۱۳۹۳: ۲۵) و رمان نیز چیزی نیست مگر به کارگیری زبان. روش‌ها و تکنیک‌های متعددی برای بازنمایی به کار می‌رود اما سه تکنیک کلیشه‌سازی، طبیعی‌سازی و برجسته‌سازی رایج‌تر هستند. هال کلیشه‌سازی را کنشی معناسازانه می‌داند و معتقد است اساساً برای درک چگونگی عمل بازنمایی نیازمند بررسی عمیق کلیشه‌سازی‌ها هستیم. کلیشه‌ها تفاوت‌ها را تقلیل داده، ذاتی، طبیعی و نهایتاً تثبیت می‌کنند. همچنین از طریق منفک‌سازی، مقوله طبیعی و قابل‌قبول را از آنچه غیرطبیعی و غیرقابل‌قبول است، تفکیک می‌کند و در نهایت، کلیشه‌ها از نابرابری‌های قدرت حمایت می‌کند. بنابراین کلیشه‌ها نگهدارنده نظم اجتماعی و نمادین‌اند. در یزدانی‌نسب، محمد و رحیمی، سمانه (۱۴۰۳). فرودست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک. فصلنامه جامعه‌

واقع، کلیشه عبارت است از تنزل انسان‌ها به مجموعه‌ای از ویژگی‌های شخصیتی مبالغه‌آمیز و معمولاً منفی (هال، ۱۹۹۷: ۲۵۷). طبیعی‌سازی فرایندی است که در آن پدیده‌های اجتماعی اموری طبیعی در نظر گرفته می‌شوند نه بر ساخت‌های اجتماعی، فرهنگی و تاریخی. طبیعی‌سازی نیز همچون کلیشه‌سازی در حقیقت دارای کارکردی ایدئولوژیک است (هاگارد، ۲۰۲۰). برجسته‌سازی نیز توجه و تمرکز را به مجموعه‌ای از امور و مسائل محدود و معین معطوف می‌سازد و از امور و موضوعات دیگر چشم‌پوشی می‌کند (سولیوان و همکاران، ۱۳۸۵: ۲۶). این را نیز باید افزود که این ۳ تکنیک در کنار یکدیگر سبب «طرد» برخی ویژگی‌ها می‌شوند. طرد به معنای نادیده گرفتن و غیبت برخی ویژگی‌هاست. این ۳ سازوکار همواره درهم‌تنیده هستند و معمولاً با یکدیگر به کار می‌روند. برای مثال، ممکن است در ابتدا یک کلیشه ساخته شود، سپس برجسته شود و چنان تکرار شود که در نهایت به‌عنوان امری طبیعی و ذاتی درک شود. با این تلقی از فرودستی سراغ دو رمان تنگسیر و سنگ صبور خواهیم رفت تا بازنمایی این دو رمان از فرودستان را بررسی کنیم.

۳- روش پژوهش

برای فهم چگونگی بازنمایی فرودستان در دو رمان تنگسیر و سنگ صبور از روش تحلیل مضمون استفاده کرده‌ایم. به این منظور، مضامین هر دو متن از طریق کدگذاری (چندمرحله‌ای) استخراج گردید؛ معیار کدگذاری نیز مبتنی بر تلقی ما از فرودستان بود. حساسیت نظری در مورد فرودستان و پرسش‌های اصلی مقاله، نحوه کدگذاری را تعیین کردند و روایت‌هایی که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم با فرودستان در ارتباط نبودند، کنار گذاشته شدند. در نهایت کدهای استخراج شده مقوله‌بندی و مضامین اصلی استخراج شد.

۴- تحلیل یافته‌ها

در مقدمه و مبانی نظری مراد ما از فرودست مشخص گردید و مطرح شد که پرسش‌های محوری این مقاله مبتنی است بر ۲ پرسش کلی: وضعیت فرودستی و هویت فرودستان به خود فرودستان نسبت داده می‌شود یا مخلوق ساختارها دانسته می‌شود؟ و دوم اینکه ویژگی‌های عام و ذات‌انگاره به فرودستان نسبت داده می‌شود و آن‌ها را موجودیت‌هایی با هویت یکسان و یکپارچه بازنمایی می‌کند یا هویت غیریکپارچه، متکثر و متنوع برای هر فرودست از یک سو و برای گروهی فرودست از سوی دیگر در نظر می‌گیرد؟ بر اساس این دو پرسش، سعی شد ویژگی‌های رفتاری و هویتی که برای فرودستان برجسته شده مشخص گردد. عمده این برجسته‌سازی‌ها از طریق تکرار چنان در ذهن مخاطب رسوب می‌کند که به ویژگی‌های «طبیعی» و گاهی «ذاتی» فرودست بدل می‌گردد و تبدیل به کلیشه‌هایی می‌شود که در محدوده متن نمانده و به دنیای واقع راه می‌یابد. ۶ مضمون اصلی مرتبط با فرودستان از این دو رمان استخراج گردید: سیطره باورهای خرافی، خشونت و انحرافات رفتاری، محیط زندگی و ظاهر چرک، اعتقادات مذهبی و تسکین درد، فرودستی مضاعف زنان و انفعال فرودستان.

۱-۵- سیطره باورهای خرافی

برجسته‌سازی باورهای خرافی در آثار چوبک به شکلی است که گویا اعتقاد به باورهای خرافی جزء ذاتی فرودستان و هویت آن‌ها می‌باشد و فرودستی فرودستان، محصول این‌گونه اعتقادات و باورهاست که از مهم‌ترین عوامل اضمحلال و عقب‌ماندگی جامعه داستان‌های او است. اغلب شخصیت‌های داستانی چوبک افرادی بی‌سواد هستند که هیچ‌گاه قادر نیستند از طریق عقل و منطق به مشکلات خود فائق آیند، بنابراین برای پوشاندن ناتوانی‌های خود به باورهای خرافی متوسل می‌شوند (کاسی، ۱۳۹۳: ۱۰۹) که می‌تواند یکی از مهم‌ترین عوامل غلبه این افکار باشد.

باورهای خرافی چنان به بطن و متن داستان گره خورده و برجسته شده‌اند که با حذفشان، داستان ناقص و نیمه‌تمام می‌شود. گویی، باورهای خرافی آستن درون‌مایه‌هاست. برای مثال، زندگی گوهر به شدت تحت تأثیر این باورها است. گوهر که بعد از ازدواج آستن نمی‌شود، نذر شاه‌چراغ می‌کند و وقتی پسرش به دنیا می‌آید، به حرم شاه‌چراغ می‌رود؛ کاکل‌زری (پسرش) آنجا خون‌دماغ می‌شود و این امر، سبب می‌شود تا اطرافیان خون‌دماغ شدن را به حرام‌زادگی کاکل‌زری نسبت دهند. حاج اسماعیل، شوهرش،

این موضوع را باور می‌کند و گوهر و فرزندش را از خانه بیرون می‌کند. بعد از این ماجرا گوهر به روسپیگری روی می‌آورد (چوبک، ۱۳۵۳: ۹۸-۹۶، ۷۵-۵۹).

همان‌طور که اشاره شد، عمده شخصیت‌های این دو رمان بر اساس تلقی سوم از فرودستی، جزء فرودستان محسوب می‌گردند. حال ممکن است شخصیتی مانند حاج اسماعیل به لحاظ اقتصادی فرودست محسوب نگردد ولی به لحاظ فرهنگی فرودست است. در زمینه اعتقاد به خرافات شاهد هستیم که بیشتر، فرودستان فرهنگی قائل به این‌گونه خرافات هستند؛ برای مثال، احمد که معلم و کتاب‌خوان است اتفاقاً منتقد خرافات و برخی باورهای دینی است؛ احمد فرودست اقتصادی محسوب می‌گردد نه فرودست فرهنگی. اعتقاد به خرافات، به حدی در زندگی فرودستان برجسته می‌شود که نقش تعیین‌کنندگی می‌یابد. این نوع برجسته‌سازی از طریق تکرار و نسبت دادن دائم آن به شخصیت‌های فرودست در رمان، این معنا را به ذهن متبادر می‌سازد که زندگی تمام فرودستان غرق در باورهای خرافی است؛ باورهایی که زندگی هر یک از این فرودستان را می‌تواند زیرورو کند. برای مثال، حاج اسماعیل که از زن‌های قبلی خود بچه‌دار نمی‌شد، ازدواجش با گوهر که از خودش کوچک‌تر است را این‌گونه توجیه می‌کند: «پریشب در عالم خواب دیدم که یه سید نورانی با عمامه سبز اومد بم گفت اگه تو گوهر رو بگیری، بی برو برگرد از او بچت میشه. این قسمت دیگه کار خداس، همیشه جلوش رو گرفت» (همان: ۶۲). در اینجا خرافه زبان مشترک بین فرودستان است که تبدیل به گفتگوی طبیعی (امری طبیعی) بین آن‌ها می‌شود. در جایی دیگر گوهر تعریف می‌کند که زن‌های اول حاج اسماعیل چگونه برای او دعا می‌گرفتند: «دیگه این قده اذیتم می‌کردن که جونم به لبم رسونده بودن. این قد جادو و جنبل و سیاهی واسم کردن و خاک قبرستون و پیه گرگ و گراز و آب مردشور خونه و استخوانای مرده تو دس و بالم ولو کرده بودن که دیگه از جونم سیر شده بودم و مرگ خودم رو از خدا می‌خواسم» (همان: ۶۶-۶۷).

در رمان تنگسیر نیز باورهای خرافی در قالب زیست روزمره افراد به نمایش گذاشته شده است. باورهای خرافی در رمان تنگسیر در قالب داستان‌های محلی در مورد «جن و از ما بهترن» و دادن قدرت ماورایی و نظر کرده بودن به یک چیز غیرانسانی و توسل جستن به آن در مصائب می‌باشد. درست است که مانند شخصیت گوهر در سنگ صبور مسیر زندگی شخصیت‌ها با خرافه تغییر عمده نکرده اما یک روی دیگر باورهای خرافی نشان داده شده که چگونه در تاروپود زندگی این افراد تنیده شده است. نمونه‌های زیادی از برجسته‌سازی باورهای خرافی را می‌توان در رمان تنگسیر مشخص کرد که در اینجا فقط چند نمونه ذکر شده است:

«کُنهار مهنا گرد گرفته و سوخته و خاموش با برگ‌های ریز و تیغ‌های خنجرش، برزخ و خشمگین کنار جاده نشسته بود. همه می‌دانستند که این درخت نظر کرده است و هر کس از پهلوی آن می‌گذشت، چه روز و چه شب، بسم‌اللهی زیر لب می‌گفت و آهسته رد می‌شد» (چوبک، ۱۳۵۲: ۹-۱۰).

«همین چند سال پیش بود که درخت خودبه‌خود آتش گرفت، بعد خودشم کور شد. از ما بهترن خودشون آتش زده بودن. بعد دوباره سبز شده بود. از اولشم بهتر. میگن جنای ظلم‌آباد اومده بودن خواستگاری یکی از ما بهترنای کنار مهنار و اینا دخترشون را به اونا نداده بودن و داده بودنش به پسر جنای جبری. اونوقت شب عروسی جنای ظلم‌آباد اومده بودن و درخت را آتش شده زده بودن. زار غلوم خودش قسم می‌خورد که به چشم خودش شب عروسیشون رو دیده بود. میگفت نصف شو از بوشهر میرفتن بهمنی که دیدم مئه اینکه کنار چراغونی شده بود. رو هر شاخش از ما بهترنای کوچک، به قد یه بند انگشت بودن که هر کدومشون یه شمعم روشن تو دستشون بود و عروس تو تخت روون- که قد یه قوطی کبریت بود- گذاشته بودن و میبردنش خونیه دوامد و خودش صدای ساز و آوازه شنیده بوده که صدای باد و تیغون تو دریا میداده و زار غلوم تا چند روز گوشش کر شده بوده و هر کی باش حرف میزد نمیشنید» (همان: ۲۰).

«ای از ما بهترن اگه یه کاری کنین که اینهایی که پولای من را خوردن بیان پولامو را بم پس بدن، خودم یه دسه شمعم میارم نذر کنار میکنم. شما که میدونین این پولا را من با چه خون دلی جمع کرده بودم. چارینج دز گردنه گیر هرچه داشتم بالا کشیدن. من آدم بدبختیم. یه عمر جون کندم تا این چارزتا قرون را جمع کردم. خودم یه دسه شمعم میارم نذر میکنم. اینا پولای زن و بچه‌هام بود. مایه دسم بود. از ما بهترن به من کمک کنین. یه دسه شمعم میارم نذرتون میکنم» (همان: ۲۲).

یزدانی‌نسب، محمد و رحیمی، سمانه (۱۴۰۲). فرودست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک. فصلنامه جامعه-

این مثال‌ها حاکی از جریان دائمی خرافات در دو رمان می‌باشد؛ چنان این خرافات در زندگی روزمره فرودستان ساری و جاری است و در جای‌جای هر دو متن آمده که بدل به ذات شخصیت فرودستی شده است. این نوع بازنمایی چنان برجسته است که مخاطب نمی‌تواند فرودست را عاری از اعتقاد به خرافات تصور کند؛ در واقع، اعتقاد به خرافات در میان فرودستان امری طبیعی و ذاتی شده است.

۲-۵- خشونت و انحرافات رفتاری

در سنگ صبور انحرافات رفتاری، اخلاقی و قانونی فرودست مرکزیت قابل توجهی دارد. بازنمایی انحرافات فرودستان کاملاً با یکی از سؤالات این مقاله پیوند دارد: زمینه‌های ساختاری در خلق وضعیت فرودستی برجسته شده‌اند یا وضعیت فرودستی به ویژگی‌های رفتاری فرودستان نسبت داده شده است؟ مهم‌ترین ویژگی بازنمایی خشونت و انحرافات رفتاری در سنگ صبور، برجسته‌سازی رفتارهای انحرافی بدون توجه به علل و عوامل ایجادکننده آن است؛ برخی از محوری‌ترین انحرافات بازنمایی شده برای فرودستان در سنگ صبور از جمله موارد زیر هستند:

الف) قتل

محوریت این مسئله، حول قضیه قتل روسپیان (زنان فرودست) توسط سیف‌القلم (غیر فرودست) اتفاق می‌افتد. سیف‌القلم برای پاک‌سازی جامعه و از بین بردن فساد، زنان روسپی را به قتل می‌رساند؛ او خود را نماینده خدا می‌داند و در جایی از کتاب نیز خطاب به خدا می‌گوید: «فقط تو تنها می‌دانی که من هم دارم به تو کمک می‌کنم، می‌خواهم زحمت تو را کم کنم. تو در آن بالا خیلی کار داری که یک‌تنه باید انجام بدهی. من نماینده تو در این جا هستم دیگران دل و جرئتشان را ندارند» (چوبک، ۱۳۵۳: ۲۶۳). سیف‌القلم زمان صحبت کردن با خدا در مورد قتل این زنان چنین می‌گوید:

«راستش را بگویم وقتی یکی از آن‌ها را سربه‌نیست می‌کنم، خودم را به تو خیلی نزدیک‌تر می‌بینم. ما که با هم رو دروایی نداریم. من خودم را عین تو می‌بینم، به قدری تو به من نزدیک می‌شوی که فرقی میان تو و خودم نمی‌بینم. حس می‌کنم می‌توانم یک دنیا خلق کنم و یک دنیا را نابود کنم. هر کس را اراده کنم می‌توانم بکشم. من هم قادرم. من هم قهارم» (همان: ۲۶۳-۲۶۴).

سیف‌القلم نه تنها کشتن روسپیان را به این دلیل انجام می‌دهد که آن‌ها را منشا بیماری‌هایی مانند سفلیس می‌داند بلکه کشتنشان را یک لطف در نظر می‌گیرد که آن‌ها را از زندگی پر مشقت و فقر نجات می‌دهد. در جایی کار خود را این‌گونه توصیف می‌کند: «من دشمن فقرم. دشمن سیفلیس‌م. برای اینکه این فواحش هستند که به مردم سیفلیس می‌دهند. من باید روزی قدرتی به دست بیاورم و هر چه فقیر و فاحشه است بکشم. من می‌خواهم این‌ها را بنویسم و کمیته درست کنم. من از دارالفنون علی‌گرا فارغ‌التحصیل شدم که به مردم خدمت کنم. من هر چه فقیر و فاحشه است باید نابود کنم» (همان: ۴۶).

سیف‌القلم در پس قتل روسپیان هیچ اشاره‌ای به ساختار اجتماعی که آن‌ها را به این کار واداشته است نمی‌کند و در رمان نیز پیامی که وضعیت فرودستی را محصول یک فرایند و ساختار معرفی کند، غایب است. او حتی در جایی می‌گوید دلش می‌خواست همسرش را نیز بکشد اما به دلیل ترس از پیگیری خانواده‌اش این کار را نمی‌کند:

«چقدر دلم می‌خواست می‌توانستم این ماه زر زرم را هم مثل یکی از شما بکشم. اگر خوب بخواهی بدانی فاحشه درست و حسابی اوست. اما جز کتک‌زدنش چاره‌ای ندارم. تو خیال کردی که این تنها تو بودی که از شوهرت کتک می‌خوردی؟ من هر شب ماه زر را به قصد کشت می‌زنم. اما می‌ترسم بکشمش و کس و کارش بفهمند و مرا لو بدهند» (همان: ۲۷۸-۲۷۹).

ب) فحشا

یکی از محوری‌ترین هنجارشکنی‌هایی که به فرودستان نسبت داده می‌شود، روسپیگری است؛ یکی از دلایل این نسبت دائمی یا بهتر است بگوییم کلیشه دائمی به این موضوع برمی‌گردد که شاید آخرین چیزی که فرودست، به‌ویژه یک زن فرودست برای عرضه دارد، بدن اوست. این موضوع در سنگ صبور بسیار برجسته شده است. از گوهر گرفته تا دیگر روسپیان و زنان صیغه‌ای، همگی در پیرنگ داستان نقش مهمی دارند. در بازنمایی گوهر به‌عنوان یک روسپی، پیشینه شخصیت و مسیر زندگی او در رمان

یزدانی‌نسب، محمد و رحیمی، سمانه (۱۴۰۳). فرودست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک. فصلنامه جامعه-

بیان شده است. هر چند به‌جای اتکا بر وضعیت جامعه که گوهر را به روسپیگری رسانده (روسپی را خلق کرده)، بیشتر بر شک شوهر به حرام‌زادگی فرزند و طلاق او تأکید شده است. شکی که خود محصول دیگر ویژگی نسبت‌داده‌شده به فرو دست، یعنی اعتقاد به باورهای خرافی است. در اینجا شاهدیم چگونه یک کلیشه‌ی فرو دستی کلیشه‌های دیگری را بر می‌سازد. جالب توجه است که پیوند کلیشه‌ها در سنگ صبور، پیوندی منسجم است. برای مثال، روسپیگری گوهر از یک سو با باورهای خرافی و از سوی دیگر با اعتقادات مذهبی همراه می‌شود. در جایی گوهر می‌گوید بدون صیغه‌شدن با کسی هم‌بستر نمی‌شود. از زبان بلقیس می‌خوانیم: «خوش به حال گوهر که هم این دنیا خوش می‌گذرونه و هم اون دنیا جاش تو بهشته. هر کی صیغه مرد مسلمون بشه جاش تو بهشته. اگر سید باشه که دیگه چه بهتر» (همان: ۲۷).

فضای روسپیگری زنان فرو دست در رمان سنگ صبور تأییدکننده انتقادات توماس بر اسپیواک است. در اینجا برخلاف ایده اسپیواک شاهد هستیم که فرودستان به‌خوبی می‌تواند سخن بگوید و وضعیت را تجزیه و تحلیل کند. اما نقد جدی وارد بر سنگ صبور این است که فضای روسپیگری به‌گونه‌ای ترسیم می‌شود که یا همه زنان فرو دست روسپی هستند و یا ظرفیت روسپیگری را دارند. این نوع بازنمایی، معطوف به رویکرد انتقادی این مقاله است مبنی بر اینکه معمولاً تنوع فرودستان نادیده انگاشته می‌شود و فرو دست به‌مثابه موجودیتی یکپارچه تلقی می‌شود.

ج) کودک‌آزاری

از دیگر انحرافات رفتاری برجسته شده در سنگ صبور، کودک‌آزاری است. کاکل‌زری پسر پنج، شش‌ساله گوهر بعد از گم شدن او، چند روزی را در خانه یکی از همسایه‌هایشان می‌گذراند. در همین حین، مورد آزار جنسی زنان و مردان خانه قرار می‌گیرد؛ گویی چون برچسب حرام‌زادگی و روسپیگری مادر بر پیشانی فرزند حک شده است، هر کس به خود اجازه آزار جنسی و خشونت در برابر کاکل‌زری را می‌دهد. همچنین باید گفت که در این قسمت داستان، وقتی کاکل‌زری مورد آزار جنسی از سوی پسر همسایه قرار می‌گیرد، او مقصر شناخته می‌شود. کاکل‌زری بعد از مورد آزار قرار گرفتن، اوضاع را این‌گونه توصیف می‌کند:

«اووخ خانم کبری اومد تو سر پله زد تو سر من. زد پس گردن علی آقا. علی آقا از سر پله افتاد. اووخ پاشد در رفت. اووخ کبری شلوار من رو کرد پام. اووخ باز زد تو سر من و دسم و گرفت آورد تو حیاط. اووخ تف انداخت تو صورتم گفت تو هم مٹ ننه خرابت هستی. بچه ما ازی چیزا سرش نمی‌شه تو بش یاد دادی» (همان: ۱۹۶).

باید در این مورد خاص تأکید داشت که چوبک کلیشه‌های فرو دستی را به کاکل‌زری نسبت نمی‌دهد بلکه در اینجا کلیشه‌هایی را برجسته کرده است که جامعه به فرو دست (در اینجا کاکل‌زری) نسبت می‌دهد.

۳-۵- محیط و ظاهر چرک زندگی

وقتی صحبت از فرودستان می‌شود، مهم‌ترین کلیشه برای تصویر یک فرو دست، محیط و ظاهر چرک و کثیف زندگی است. این ویژگی در هر دو رمان به انحاء مختلف برجسته شده‌اند. در سنگ صبور از زبان احمد شاهد تصویری هستیم:

«من اگه قرار باشه گدا بکشم باید اول از همین خونه خودمون شروع کنم. جهان سلطون کیه؟ یه گدای افلیج که اگه گوهر نباشه هر شب شاش و گه زیرش رو پاک کنه، حیاط تا لب دیوار گه می‌گیره و اگه من و گوهر یه لقمه نون تو دهنش نذاریم جونش در میره، بلقیس کیه؟ یه گدا که از صب تا شوم این خونه و اون خونه هزار جور خر حمالی می‌کنه تا سی سنار در بیاره نون و تریاک بمونعلی رو دست و پا کنه. گوهر کیه؟ هم فاحشه هم گدا. مگه صیغه با فاحشه فرقی داره؟ هر روز زیر پای یکی می‌خوابه تا یه لقمه نون برای شکم خودش و بچش در بیاره. تازه خودم چیکاره‌م؟ یه گدا؟ یه معلم بیس و پنج تومن که سر تا پام اکبیر می‌باره و همیشه هشتم گرو نهمه. اصلاً هر کی رو که من می‌شناسم گداست. مدیر مدرسه و همه معلما و شیخ محمود حکاک، همه گداشون هسن» (همان: ۴۷-۴۸).

در رمان تنگسیر نیز همه چیز چرک توصیف می‌شود تا زمانی که زارمحمد قصد انتقام دارد و ظاهرش آراسته و پاکیزه توصیف می‌شود. تغییر ظاهری زارمحمد می‌تواند در پی این باشد که او از یک فرو دست قربانی به یک فرو دست قهرمان تبدیل می‌شود که به‌جای سکوت و انفعال تصمیم می‌گیرد حق خود را بگیرد، حتی اگر این حق توسط بزرگان شهر به او داده نشود. در طول

یزدانی‌نسب، محمد و رحیمی، سمانه (۱۴۰۳). فرو دست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک. فصلنامه جامعه‌

داستان از توصیفات با محوریت چرکین، عرق‌آلود، کثیف و پشم‌آلود برای توصیف زارمحمد استفاده شده است. در ابتدای رمان چوبک زارمحمد را این‌گونه توصیف می‌کند:

«پیراهنش رو تنش سنگینی می‌کرد، آن را کند. پوست برشته تنش از زیر موهای زیر پرپشتش نمایان شد. پوست تنش رنگ چرم قهوه‌ای سوخته بود، تکه چرمی که سال‌ها تو صحرا زیر آفتاب و باران افتاده و دیگر چرم نیست و سفال است. هیچ‌کس سر در نمی‌آورد که این آدم چرا آن قدر پشم‌آلود است. تنش مثل خرس بود. پشم‌آلود بود و بوی عرق هیچ‌وقت از تو تنش در نمی‌رفت» (چوبک، ۱۳۵۲: ۱۱).

به نظر منطقی می‌رسد که فرودستان به دلیل وضعیت فرودستی امکان داشتن محیط زندگی مساعد نداشته باشد اما آنچه در اینجا مورد انتقاد است برجسته‌سازی بیش از اندازه این موضوع و توصیف همه فرودستان با این ویژگی‌هاست. ویژگی‌هایی که چنان در رمان برجسته و تکرار می‌شوند که جزئی از ویژگی‌های ذاتی فرودستان می‌شوند و در پایان هر دو رمان کاملاً طبیعی به نظر می‌رسند.

۴-۵- اعتقادات مذهبی و تسکین درد

در این دو رمان، زندگی فرودستان با تقدیر الهی و اعمال مذهبی همراه است. «به نظر پیروان مارکس، دین، هم ابزار فریب‌کاری و ستمگری به طبقه زیردست جامعه و هم بیانگر اعتراض علیه ستمگر و نوعی تسلیم و مایه تسلی خاطر در برابر ستمگری است» (همیلتون، ۱۳۸۷: ۱۴۱). نمونه‌های زیادی را می‌توان در این دو رمان یافت که دین و اعتقادات مذهبی موجب تسلی خاطر شده است. ۲ نمونه زیر برای زمانی است که زارمحمد با وجود گرمای بوشهر و اجبار به انجام کار سخت، همچنان روزه می‌گیرد:

«تازه از ماه رمضون پنج روز میگذره. بیس و پنج شش روز دیگه مانده. هر روز که این وختا بوشهر بودم تو دکون می‌خوابیدم. سایه بود و اینجور تشنه نمیشد. به افطار خیلی مانده. باید پنج شش ساعت داشته باشیم. روزی شونزده هفده ساعته تابستون خیلی سخته آدم روزه بگیره. اما خدا اجر میده» (چوبک، ۱۳۵۳: ۱۹).

بخش زیر یکی از قابل‌توجه‌ترین مواج‌های فرودستان با دین در کتاب تنگسیر است. در این بازنمایی فرودست در یک تضاد دینی قرار گرفته است. به‌صورتی که محمد کلاهداران را به خدا واگذار نمی‌کند و تصمیم می‌گیرد آن‌ها را بکشد اما برای تأیید اقدام خود دست به استخاره می‌زند. به عبارت دیگر برای ارتکاب گناه، استخاره می‌کند.

«خالو من روز قیومت میومت سرم نمیشه. اونجوری دلم خنک نمیشه. من چارتا استخاره برای چارتاشون زدم؛ نه‌تنها همش خوب اومده، بلکه ترکشون هم بد اومده. اگر باورت نمیشه برو از سید علی پیش‌نماز بپرس. او برام استخاره با قرآن زد، نه با تسبیح» (چوبک، ۱۳۵۲: ۸۲-۸۳).

این در حالی است که شخصیت‌های دیگر رمان تنگسیر در برابر ظلم سکوت کرده‌اند، ظالمان را به خدا واگذار کرده‌اند و حتی به زارمحمد توصیه می‌کنند که آن‌ها را به خدا واگذار کند (همان: ۸۲). در اینجا شاهد هستیم که چگونه چوبک با برجسته‌سازی ویژگی‌های شخصیتی زارمحمد (که دیگر نمونه تبیین فرودست نیست و حالا تبدیل به قهرمان شده)، دیگران را تقدیرگرا، ظلم‌پذیر و منفعل بازنمایی می‌کند.

در سنگ صبور دین به شکل متفاوت‌تری نمایش داده شده است. در تنگسیر دین بیشتر در زندگی روزمره فرودستان بازنمایی شده است اما در سنگ صبور دین بیشتر جنبه ابزاری و کاربردی می‌گیرد. برای مثال یکی از مهم‌ترین موضوعات سنگ صبور، بحث فحشا است که به صیغه مربوط می‌شود. در جایی احمد با شیخ محمود مکالمه می‌کند و دین برای شیخ محمود تبدیل به ابزاری برای درآمدزایی شده است:

«احمد: حالا بیا راستش رو بگو، خودمونیم، این چه معنی داره که تو این زن بدبخت رو مایه دس خودت کردی و مٹ آفتابه خلا رو دار؛ او رو به این و اون کرایه میدی و با چندتا جمله عربی باصطلاح خودت حلالش میکنی؟»

شیخ محمود: آخر تو چرا اینقدر پر مدعا و نافهمی؟ در بیان نکاح متعه بدانکه مشروع بودن متعه پیش فرقه ناجیه اثنی عشریه اجماعیست و مشروعیت آن بنص قرآن و احادیث موافق و مخالف ثابت است ...

احمد: آخوند دور ور داشتی، من نگفتم نبر برو. خودت رو خلاص کن بگو گوشتی بگوشتی میخوره آبگوشتی هم نصیب ما میشه. خُب این چه فرقی داره باکاری که اون مردی میکنه که میره محله مُردسون میگه بی بی ما همش یه قرون داریم، اگه میشه بیایم تو؟

شیخ محمود: ای نادان دستگاه خدا را بیازی میگیری. چراغی را که ایزد بفرورد، هر آنکس پف کند ریشش بسوزد. خداوند فرموده زن برای تمتع است، مثل گوسفندی که سر میبری گوشتش را میخوری، زن هم برای تمتع است» (چوبک، ۱۳۵۳: ۱۸۶-۱۸۸).

در رمان سنگ صبور علاوه بر این قضیه، مناسک دینی نیز برای افراد مهم و اساسی است. برای مثال شیخ محمود به جهان سلطان که تقریباً فلج شده سفارش می‌کند در هر حالتی باید نماز خود را بخواند (همان: ۹۵). این بخشی از افکار جهان سلطان است: «از بس بو میدم، همه ازم فرار میکنن، غیر گوهر که زیرم پاک میکرد. از هیچ کاری رو گردون نبود. یه آدم ایجوری نماز میخواد چیکار کنه؟ میگه: تا نفست میره و میاد و حواست سر جاشه، باید نماز بخونی. میبایس با اشاره چشم و ابرو دو لا و راس بشی، نجسم که باشی عیب نداره. من نمیتونم با اشاره چشم ابرو دو لا و راس بشم. تا کرم تو کرم و تو گه غرقه. خدا هم مته بلقیس ازم فرار میکنه، بلکم تا عزرائیل بیاد» (همان: ۹۲).

دین و اعتقادات مذهبی جزء جدایی‌ناپذیر شیوه زیست فرودستی در هر دو رمان است. همان‌طور که اشاره شد مهم‌ترین کارکرد دین برای این فرودستان تسکین درد آن‌هاست. گویی زندگی فرودستان با دین قابل‌تحمل‌تر می‌گردد. برای مثال، وقتی حاج اسماعیل همسر سابق گوهر او را از خانه بیرون می‌کند و در جایگاه فرادست از لحاظ جنسیتی و اقتصادی نسبت به او قرار می‌گیرد، جهان سلطان در افکار خود به این اتفاق چنین واکنش نشان می‌دهد:

«هر چی خدا خودش خواسته میشه. ما بنده ضعیف، چکاری از دسمون ساخته هس. اما این ظلمه، ظلمه. تو که اینارو خوب می‌دونی، نباس یه دختر بدبخت بی‌پناهی رو تو شهر مته پنبه شاشو کنف کنی. تو خودت خوب می‌دونسی بچه مال خود حاجیه. چرا آبروش رو بردی؟» (همان: ۹۸).

هر چند نقل قول بالا حاکی از نوعی تقدیرگرایی و در نتیجه تسکین‌دهنده درد است اما درعین حال نشان می‌دهد فرودست خوب و بد را تشخیص می‌دهد و می‌تواند بیانگری داشته باشد؛ بر خلاف آنچه اسپوواک و پروان او قائل بودند. علاوه بر آن باید به این نکته اشاره کرد که همواره رابطه‌ای دیالکتیک بین دین و وضعیت فرودستی برقرار است: از یک سو، دین موجب تسکین درد فرودست می‌شود و از سوی دیگر به دلیل تقدیرگرایی و اعتقاد به قسمت ازل (یزدانی‌نسب و خادم نبی، ۲۰۲۳: ۸۹)، دین موجب انفعال و بازتولید وضعیت فرودستی می‌گردد. در این ۲ اثر نیز هر چند حالت اول برجسته شده است اما از بین خطوط می‌توان این موضوع را خواند که چوبک در نقد تقدیرگرایی قلم می‌زند. در رمان تنگسیر، با خلق زارمحمد، چوبک به‌طور مستقیم این ویژگی فرودستی را مورد انتقاد قرار داده است، اما نباید فراموش کرد چوبک با برجسته‌سازی این تقدیرگرایی، به‌نوعی فرودست و فرهنگ (ذاتی) فرودست را عامل فرودستی می‌داند.

۵-۵- فرودستی مضاعف زنان

زنان سنگ صبور یک شیء، کالا و اغلب منفعل و در اختیار مردان هستند. در بحث جنسیت آلیس واکر، چهار سنخ شخصیتی «زن معلق»، «زن همگون شده»، «زن نوحاسته» و «زن رهایی‌یافته» مطرح شده است (تایسن، ۱۳۸۷: ۵۸۱-۵۸۳). «نخست «زن معلق»، قربانی مردان و کُل جامعه است، حق انتخاب ندارد و معلق در شرایط و وضعیتی است که در آن قرار دارد و در سطحی از آگاهی نسبت به وقایع به سر نمی‌برد که شرایط خود را چاره کند. دوم، «زن همگون شده» که درگیر پریشانی روانی از جانب مردان و زنان است. سوم، «زن نوحاسته»، در حال آگاهی یافتن از ستم روانی و سیاسی وارد بر قشر زنان و کسب توانایی زندگی و فرصت‌های نو برای خویشتن است. چهارم، «زن رهایی‌یافته» است که توانایی‌های خود را کشف کرده، نسبت به خواسته‌ها و اهداف خود آگاهی دارد» (نوری و مبینی شورشانی، ۱۴۰۲: ۲۳). باتوجه به این سنخ‌شناسی در رمان سنگ صبور، زنان هیچ‌کدام در ۲ دسته آخر که نشانه‌هایی از عاملیت دارد قرار نمی‌گیرند که حاکی از انفعال آن‌ها است.

این زنان یا فاحشه و صیغه‌ای هستند مانند گوهر و بقیه زنانی که سیف‌القلم کشت یا پیر و فرتوت و ناتوان هستند مانند جهان سلطان یا بلقیس که به شوهر خود خیانت می‌کنند. به عبارت دیگر، «در داستان‌های چوبک، زنان... به‌عنوان برده‌ای صرفاً

یزدانی‌نسب، محمد و رحیمی، سمانه (۱۴۰۲). فرودست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک. فصلنامه جامعه‌

به‌منظور التذاذ جامعه مردان، معرفی شده‌اند. انزوای زنان ناشی از حاکمیت محض ایدئولوژی مردسالارانه و بی‌ارزشی آنان از جمله پیامدهای منفی این نوع ایدئولوژی و نگرش در جامعه عصر چوبک است» (کاسی، ۱۳۹۳: ۱۰۵). حتی بقیه زنان که نقشی حاشیه‌ای در رمان دارند، اغلب به دنبال مردی هستند تا وضعیت زندگی آن‌ها را بهبود بخشد؛ مانند مادر گوهر که او را به یک حاجی متأهل می‌دهد (چوبک، ۱۳۵۳: ۶۲-۶۳) یا مانند بقیه زنانی که حاضر هستند زن چندم یا معشوقه یک مرد باشند تا به اصطلاح زیر سایه او باشند. این مسئله نشان می‌دهد که زنان، فرودستی مضاعفی دارند: از یک سو، وضعیت اقتصادی نامساعد دارند و از سوی دیگر، تحت اقتدار مردان هستند. در کنار جایگاه کالایی زن، بحث چندهمسری و کودک‌همسری نیز مطرح است. یکی از کلیشه‌های بازنمایی فرودستان در این است که زنان متعدد یک مرد، همگی در یک خانه زندگی می‌کنند و همواره با یکدیگر منازعه و درگیری دارند. البته اکثر این زنان به دلیل مسائل معیشتی و اقتصادی در سن پایین تن به کودک‌همسری داده‌اند؛ از جمله خود گوهر که در سن پایین زن چندم حاج اسماعیل شد. در جایی یکی از زنان داستان که شوهرش چند روزی است ناپدید شده در مورد ازدواج خود چنین می‌گوید:

«حتماً رفته به زن دیگه گرفته. همیشه میدونستم به زن دیگه میگیره. من راه و چاهی بلد نیستم. من نه ساله زنشم دوتا زن دیگم گرفته بود و طلاق داد و من رو گرفت. خودم میدونستم که به روزی منم طلاق میده و میره به زن دیگه میگیره. هرچی خدا خواسته میشه. من میدونم سه چهار روز دیگه پیداش میشه، میگه ضعیفه پاشو برو خونیه کس و کارت اینم طلاق نومت» (همان: ۲۰۲).

در رمان تنگسیر، چندهمسری به‌روشنی و محوریت رمان سنگ صبور نیست و برعکس، ارزش خانه، خانواده، زن و زندگی نزد شخصیت اول داستان یعنی زارمحمد بسیار زیاد است. او تنها یک همسر دارد و او را محترم می‌شمارد. برای آینده او و فرزندانش نگران است و در نهایت نیز بدون آن‌ها از دست مأموران حکومتی فرار نمی‌کند. برای مثال مکالمه محمد پیش از انتقام در مورد آینده همسر و فرزندانش این‌گونه است:

«خالو، من حق زنم تا دینار آخر بش می‌دم. کابینش هم می‌دم. هرچی ام که دارم مال شهر و بچه‌هاش. من که غیر از اونا کسی ندارم. اما اگه شهر بعد از من خواس شوور بکنه، دارایی من نباید خرج شورش بکنه، باید هرچی مال بچه‌هاش بده به تو، تا خرج خودشون کنی. من همه اینها را به شهر می‌گم. شهر به پارچه جواهره. به کپه نوره؛ ... شاید شهر بعد از من دلش خواس شوور کنه. کاریه که خدا و رسولش گفته. خلاف شرع که نیست؟ شاید منو گرفتن دار زدن» (چوبک، ۱۳۵۲: ۹۳).

خلق چنین چهره‌ای از زارمحمد شاید به این دلیل است که قرار است او قهرمان شود و از دایره فرو دست منفعل خارج شود. در واقع تنها چهره سفید این دو اثر زارمحمد است؛ زارمحمدی که گویا دیگر فرودستان باید از او بیاموزند و او را الگو قرار دهند. زارمحمد یک فرو دست قهرمان است که برخلاف فرودستان سنگ صبور تک‌همسری را انتخاب کرده است. باین‌حال در رمان تنگسیر زنان همچنان در حاشیه قرار دارند؛ تصمیم‌های زندگی را مردان می‌گیرند و زنان به‌عنوان افرادی منفعل و بی‌صدا بازنمایی شده‌اند.

۶-۵- انفعال فرودستان

یکی از مهم‌ترین مقولاتی که در مطالعات فرودستی همواره مورد توجه بوده می‌حث عاملیت و به تبع آن مقاومت فرودستان است. برخلاف ۳ انگاره (یا بهتر است بگوییم کلیشه) کلاسیک درباره فرودستان که آن‌ها را دچار ذهنیت بردگی می‌داند (سنت هگلی) یا به دلیل آگاهی کاذب آن‌ها را منفعل و همچون گونی سیب‌زمینی تصور می‌کند (سنت مارکسیستی) و یا به دلیل فرهنگ فقر (و چرخه فقر) آن‌ها را موجوداتی منفعل در نظر می‌گیرد (اسکار لوییس) (یزدانی‌نسب و تسلیمی طهرانی، ۱۴۰۲: ۳) و به تبعیت از نظریه اسکار لوییس ویژگی‌هایی از قبیل تقدیرگرایی، سنت‌گرایی، بی‌ریشگی، سازگارناپذیری، جنایت‌پذیری، فقدان جاه‌طلبی و ناامیدی را به آن‌ها نسبت می‌دهد و آن‌ها را تبدیل به فقیرانی منفعل می‌کند (بیات، ۲۰۱۳: ۳۸). درحالی‌که مطالعات جدید حاکی از مقاومت فرودستان در زندگی روزمره است و انگاره‌های مذکور را به چالش کشیده است؛ چرا که «هر جا قدرت هست، مقاومت نیز هست» (فوکو، ۱۹۸۲: ۲۱۶).

سراسر سنگ صبور و تنگسیر حاکی از برجسته‌سازی انفعال و رخوت فرودستان در برابر روابط قدرت است. ممکن است در نگاه اول، زارمحمد یک تناقض برای تحلیل فوق باشد؛ به این معنا که چوبک با خلق او به فرودست عاملیت داده و مقاومت فرودستان را برجسته کرده است اما روح داستان تنگسیر بر خلاف این روایت است. اتفاقاً وقتی زارمحمد تبدیل به قهرمان می‌شود، مانند پتکی بر سر دیگر فرودستان فرود می‌آید که آی ببینید، اگر همه زارمحمد بودند دیگر ظلمی نبود. در رمان تنگسیر، زارمحمد تبدیل به یک فرودستِ اسطوره و قهرمان شده است. برجسته‌سازی مقاومت زارمحمد، در واقع برجسته‌سازی همان کلیشه‌ای است که انفعال را به فرودستان نسبت می‌دهد زیرا هم‌زمان تمام فرودستان ناقهرمان را نیز بازنمایی می‌کند. بقیه فرودستان مورد این پرسش قرار می‌گیرند که اگر زارمحمد توانسته چرا شما نمی‌توانید در برابر قدرتی که به شما تحمیل می‌شود ایستادگی کنید؟ این در حالی است که یافته‌های تجربی متعدد از زندگی فرودستان در همان دوره تاریخی حاکی از مقاومت جمعی و پیشروی آرام فرودستان است (بیات، ۱۳۹۱). پس مقاومت برای فرودستان یک امر دور از ذهن نیست چرا که همان روابط قدرتی که فرودستان را در حاشیه قدرت قرار می‌دهد، زمینه مقاومت را نیز به‌نوعی برای آن‌ها فراهم می‌کند (ذوالفقاری، نجومیان، ۱۳۸۹: ۳). مخاطب در تنگسیر هیچ‌گونه عاملیتی از فرودست نمی‌بیند. زارمحمد شبیه یک استثنا اسطوره‌ای بازنمایی می‌شود. تأکید بر وجود یک قهرمان، هم‌زمان تأکید بر وجود هزاران نفر بدون آن ویژگی است. این نوع مواجهه با مقاومت (یعنی مقاومت قهرمانانه) سبب طرد و نادیده انگاشتن مقاومت‌های روزمره شده است و می‌تواند فرودست را متهم کند که انفعال او وضعیت فرودستی را بازتولید می‌کند. همین وضعیت را می‌توان در سنگ صبور نیز مشاهده کرد.

در سنگ صبور انفعال در تک‌تک شخصیت‌ها موج می‌زند. احمد که به نسبت دیگران آگاهی دارد و صرفاً به لحاظ اقتصادی فرودست و به لحاظ فرهنگی جزئی از طبقه متوسط محسوب می‌گردد (طبق رویکرد گرامشی به فرودست)، به یک فرد مأیوس تبدیل شده که با عنکبوت گوشه اتاقتش حرف می‌زند. حاشیه‌نشینی او، نمونه‌ای از تماشاگر بودن فرودستان و بازنمایی انفعال آن‌هاست؛ انفعالی که می‌تواند همراه با دیگر کلیشه‌های منتسب به فرودستان سبب بازتولید وضعیت فرودستی شود. احمد تبدیل به یک قهرمان نمی‌شود، او کسی است که قدرت از سمت فرادست به او تحمیل شده است؛ به‌طوری‌که این تحمیل و ناتوانی برای مقابله و ایجاد تغییر، او را به یاس و ناامیدی می‌رساند. برای مثال سیف‌القلم در جایی به احمد پیشنهاد می‌دهد تا همراهش شود و احمد این‌گونه پاسخ می‌دهد: «اگر نظیمة بفهمه که من با یه همچو آدمی سر و کار دارم که می‌خواد کمیته درس کنه روزگار رو سیاه می‌کنه» (چوبک، ۱۳۵۳: ۴۶). احمد کسی را مجازات نمی‌کند، قدرت فرادست آن‌قدر در پوست و گوشت و خون فرودست سنگ صبور رخنه کرده که به‌جای احساس امنیت و عاملیت، دائماً خود را مقصر کارهای نکرده می‌داند و آماده مجازات شدن از سمت حکومت به‌دلایل جزئی است. نظمیة را اگر نماینده این قدرت تحمیل شده و این ساختار انفعال‌پرور بدانیم، در احمد ایجاد ترس می‌کند و خود را برای گناه نکرده و حتی فکر کردن به قانون‌شکنی در معرض مجازات می‌داند. حکومت گناهکار بودن را در او پی‌ریزی کرده چرا که فرودست و مستعد اتهام است.

همچنین در سراسر رمان سنگ صبور، فرودستان به‌مثابه قربانی بازنمایی شده‌اند: قربانی قتل، تجاوز، خشونت و غیره. اما مخاطب هرگز ردی از عوامل و زمینه‌های خلق قربانی نمی‌یابد. در رمان تنگسیر، هر چند تنوع و میزان قربانی بودن فرودست نسبت به سنگ صبور کم‌تر است و حتی این فرادست است (بزرگان شهر) که به دست فرودست (زارمحمد) کشته می‌شود و موجب قهرمان‌سازی از محمد می‌شود اما همچنان داستان بازنمایی قربانی بودن زارمحمد توسط بزرگان شهر است. هر چند وجه مشترک هر دو رمان در بازنمایی «قربانی شدن» فرودست در این است که قربانی شدن توسط «غیر فرودست منفرد و استثنا» رخ می‌دهد. غیر فرودستی که به‌مثابه «فرد» بازنمایی شده است و استثنا به نظر می‌رسد نه «نماینده ساختار». در سنگ صبور، سیف‌القلم فردی است متعصب و خاص که به‌دلیل اعتقادات دینی دست به قتل می‌زند. در تنگسیر نیز بزرگان شهر صرفاً «افرادی» هستند که «ظالم» توصیف می‌شوند و از سادگی زارمحمد سوءاستفاده کرده‌اند؛ گویا این سادگی زارمحمد است که سبب از دست‌دادن پولش شده است. به عبارت دیگر، در تنگسیر مخاطب شاهد ظلم سیستماتیک نیست یا بهتر است بگوییم این سیستماتیک بودن ظلم برجسته نشده است؛ چرا که همواره به‌جای قانونی‌سازی ساختار قدرت و نمایندگان آن به‌عنوان عامل ظلم، بر افراد منفرد تأکید شده و ساختار قدرت نامرئی شده است. در این وضعیت گویی انفعال فرودستان بیش‌ازپیش برجسته شده است چراکه این انفعال در برابر یک «فرد» است و نه یک «ساختار».

یزدانی‌نسب، محمد و رحیمی، سمانه (۱۴۰۲). فرودست منفعل: بازنمایی فرودستان در رمان‌های تنگسیر و سنگ صبور صادق چوبک. فصلنامه جامعه -

۵- بحث و نتیجه‌گیری

تحلیل دو رمان سنگ صبور و تنگسیر تصویر نسبتاً جامعی از بازنمایی چوبک از فرودستان را نشان می‌دهد؛ مقولاتی که در اینجا استخراج شدند را می‌توان کم‌وبیش در دیگر آثار این نویسنده هم شاهد بود. بر اساس مقولات استخراج شده می‌توان کلیتی از «وضعیت فرودستی» در این دو اثر چوبک ارائه داد.

شیوه زیست به شدت غیراخلاقی در محیطی چرک و آلوده، آغشته به انواع انحرافات اجتماعی شدید از جمله قتل، فحشا و کودک‌آزاری همراه با اعتقاد به خرافه‌هایی که زندگی را پیش می‌راند و اعتقادات مذهبی که دردها را تسکین می‌دهد و گویی هدفی جز بقا وجود ندارد. قربانی شدن، یکی از ویژگی‌هایی که همواره با زیست فرودستی همراه است، در اینجا نه محصول یک فرایند بلکه به دست غیرفرو دست منفرد رخ می‌دهد؛ نه غیرفرو دست که نماینده ساختار باشد. زنان، از فرودستی مضاعف رنج می‌برند و هم به لحاظ مادی و هم به لحاظ جنسیتی در بدترین وضعیت ممکن زیست می‌کنند. این وضعیت، تصویری است که چوبک از فرودست ارائه می‌دهد. در نهایت این تصویر کلی، فرودست منفعل را خلق می‌کند و هرگونه عاملیت را از او سلب می‌کند. اگر بازگردیم به ۲ سؤال محوری مقاله، می‌توانیم ۲ انتقاد جدی در شیوه بازنمایی فرودستان در این ۲ اثر مطرح کنیم: اول؛ در این ۲ اثر، فرودستان فارغ از تفاوت‌ها و تنوعات درونی، همگی با ویژگی‌های کم‌وبیش یکسان و یکپارچه بازنمایی شده‌اند و تفاوت و تنوع آن‌ها در بازنمایی طرد شده است. این شیوه بازنمایی سبب شده تا ویژگی‌ها و مشخصاتی که به فرودستان نسبت داده شده است، ذاتی و طبیعی به نظر برسد. مواجهه‌ای که به شدت از سوی مطالعات تجربی فرودستی اخیر مورد انتقاد قرار گرفته است و دوم، فرودست و وضعیت فرودستی در این ۲ رمان نه محصول عوامل ساختاری و کلان بلکه مخلوق شیوه رفتار، باورها، اعتقادات و در یک عبارت فرهنگ فرودستی است. بنابراین، مقاومت امری کمیاب و بدیع می‌شود که هر کسی نمی‌تواند آن را انجام دهد و به‌ناچار از آن قهرمان‌سازی می‌شود. در واقع این‌گونه قهرمان‌سازی، دقیقاً برجسته‌سازی معکوس فرهنگ فرودستی است؛ زیرا با قهرمان‌سازی، دیگر فرودستان نیز مورد پرسش قرار می‌گیرند که چرا مقاومت نمی‌کنند. این عدم مقاومت نه به واسطه روابط قدرت و زمینه‌های ساختاری بلکه با شخصیت و منش فردی فرودست منفرد توضیح داده می‌شود. بنابراین، با برجسته‌سازی کلیشه‌های رفتاری، شخصیتی و محیطی، فرودست به‌منابه موجودیتی با ویژگی‌هایی ذاتی معرفی می‌گردد. در نهایت وجود این کلیشه‌ها با خود کلیشه‌ها توجیه می‌شود، وضعیت فرودستی به‌واسطه فرهنگ فرودستی بازتولید می‌شود و فرودست مقصر، منفعل و نادان خلق می‌گردد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر فرم‌های رضایت‌نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تأمین شد.

مشارکت نویسندگان

طراحی و ایده‌پردازی: محمد یزدانی نسب و سمانه رحیمی؛ روش‌شناسی و تحلیل داده‌ها: محمد یزدانی نسب و سمانه رحیمی؛ نظارت و نگارش نهایی: محمد یزدانی نسب و سمانه رحیمی.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

- اسپره‌م، داود و نصیری، پریسا (۱۴۰۰). نقد آثار صادق چوبک بر اساس نظریه ساختارشنکی ژاک دریدا باتکیه بر تنگسیر و سنگ صبور. دو فصلنامه تخصصی مطالعات داستانی، ۷ (۱)، ۴۶-۷.
- بیات، آصف (۱۳۹۱). *سیاست‌های خیابانی*. ترجمه سید اسدالله نبوی چاشمی. انتشارات شیرازه.
- تایسن، لوئیس (۱۳۸۷). *نظریه‌های نقد ادبی معاصر*. ترجمه مازیار حسین‌زاده و فاطمه حسینی، تهران: نگاه امروز.
- چوبک، صادق (۱۳۵۲). تنگسیر. تهران: جاویدان.
- (۱۳۵۳). سنگ صبور. تهران: جاویدان.
- ذوالفقاری، غلام‌عباس و نجومیان، امیرعلی (۱۳۸۹). درآمدی بر مطالعات فرودستان. *نشریه تاریخ*، ۵ (۱۷)، ۱۱۰-۱۲۵.
- سولیوان، تام؛ هارتلی، جان و ساندرز، دانی (۱۳۸۵). *مفاهیم کلیدی ارتباطات*. ترجمه میرحسین رئیس‌زاده، تهران: فصل نو.
- کاسی، فاطمه؛ طالبیان، یحیی و سیاهی‌پور، رحیمه (۱۳۹۳). تحلیل آثار صادق چوبک بر اساس جامعه‌شناسی ساخت‌گرا. *مطالعات فرهنگ-ارتباطات*، ۱۵ (۲۵)، ۸۹-۱۱۴.
- گلیاری، پریسا؛ برزویی، رضا؛ قوامی، بدریه و ادهمی، جمال (۱۴۰۰). تحلیل گلدمنی قهرمان مسئله‌دار در آثار جمال میرصادقی. *فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۳ (۴)، ۱-۲۰.
- میرعابدینی، حسن (۱۳۶۹). *صد سال داستان‌نویسی ایران*. تهران: چشمه، جلد اول.
- میرکیایی، مهدی (۱۳۹۹). کالبدشکافی واکنش فرودستان به سلطه در قصه‌های عامیانه. *کهن‌نامه ادب پارسی*، ۱۱ (۱)، ۲۸۳-۳۰۵.
- نجف‌زاده، رضا (۱۴۰۱). اسپوواک و مطالعات فرودستان فراسوی فوکو: بررسی انتقادی کتاب آیا فرودست می‌تواند سخت بگوید. *پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، ۲۲ (۸)، ۳۵۷-۳۸۲.
- نوری، هادی و مبینی شورستانی، محمد (۱۴۰۲). خوانش پسااستعماری حکایت حاجی‌مراد اثر صادق هدایت به روش واسازی. *فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۱)، ۱۶-۲۸.
- هال، استوارت (۱۳۹۳). *معنا، فرهنگ و زندگی اجتماعی*. ترجمه احمد گل محمدی، تهران: نشر نی.
- همیلتون، مالکوم بی (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی دین*. ترجمه: محسن ثلاثی، تهران: نشر ثالث.
- یزدانی‌نسب، محمد و تسلیمی طهرانی، رضا (۱۴۰۲). *روایت‌هایی از زندگی فرودستان در ایران (مجموعه مقالات)*. تهران، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

References

- Bayat, A. (2013). *Life as politics: How ordinary people change the Middle East*. Stanford University Press.
- Foucault, M. (1990). *The history of sexuality: An introduction*, volume I. Trans. Robert Hurley. New York: Vintage.
- Guha, R., & Spivak, G. C. (Eds.). (1988). *Selected subaltern studies*. Oxford University Press.

- Hall, S. (1977). "The spectacle of the other." in *Representation: cultural representations and signifying practices*, edited by Stuart Hall. Sage Publication, London. P: 223-290.
- Haugaard, M. (2020). *The four dimensions of power: understanding domination, empowerment and democracy*. Manchester University Press.
- Haugaard, M. (2021). The four dimensions of power: conflict and democracy. In *Essays on Evolutions in the Study of Political Power* (pp. 153-175). Routledge.
- Maggio, J. (2007). "Can the subaltern be heard?": Political theory, translation, representation, and Gayatri Chakravorty Spivak. *Alternatives*, 32(4), 419-443.
- Spivak, G. (1988). "Can the Subaltern Speak?" In *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by C. Nelson and L. Grossberg, 271-316. London: Macmillan.
- Thomas, P. D. (2018). Refiguring the subaltern. *Political Theory*, 46(6), 861-884.
- Yazdaninasab, M., & Khademnabi, M. M. (2023). Power and resistance: iranian day-laborers' lived experience of power relations in the workplace. *Journal of Political Power*, 16(1), 81-100.

